

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

DAHER RACHED

*A Libanon-hegyvidék lakóinak politikai, társadalmi viszonyai
és
szociolingvisztikai sajátosságai
(922/1516–1044/1635)*

Doktori disszertáció

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Dr. Bárdosi Vilmos egyetemi tanár,
a Nyelvtudományi Doktori Iskola vezetője

Arabisztikai Program
Dr. Fodor Sándor, CSc., professor emeritus,
az Arabisztikai Program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk

Dr. Fodor Sándor, CSc., professor emeritus, elnök
Dr. Dévényi Kinga, CSc., egyetemi docens, opponens
Dr. Iványi Tamás, PhD., ny. egyetemi docens, opponens
Dr. Szombathy Zoltán, PhD., D.Habil., egyetemi docens
Dr. Zsom Dóra, PhD., egyetemi tanársegéd
Dr. El-Adly Saber, CSc., póttag

Témavezető és tudományos fokozata

**Dr. Hajnal István, PhD., D. Habil.
egyetemi docens**

**Budapest
2013**

A KUTATÁS MÓDSZERE, CÉLJA

A doktori disszertáció fő célkitűzése az volt, hogy Libanon történetének a 922/1516–1044/1635 közötti időszakát filológiai-szociolingvisztikai módszerek alkalmazásával tegye vizsgálat tárgyává. Ez egyrészt a releváns történeti szövegek és elérhető dokumentumok alapos nyelvi elemzését és számos esetben újraértékelését, másrészt a társadalmi, vallási és területi különbségek nyelvi formában való megjelenésének a kutatását jelentette. Ez utóbbi szempont különösen fontos egy olyan térségben, mint Libanon, ahol viszonylag kis térségben a földrajzi változatosság egyben vallási széttagoaltságot is jelent, amely a mindenki által használt arab nyelven belül a nyelvjárási és nyelvhasználati sokszínűséggel járt együtt. Mindennek fényében természetes, hogy a történeti források tükrözik ezeket a sajátosságokat, a kutatásnak tehát arra kell törekednie, hogy feltárja ezeket és ne álljon meg a történeti események, társadalmi folyamatok pusztá regisztrálásánál.

A TÁRGYALT KORSZAK, A KUTATÁS ELŐTT ÁLLÓ FELADATOK

A kutatásainkat képező történeti időszakban az Anatóliára, Kis-Ázsiára, a Balkánra, a Közel-Kelet és Észak-Afrika jelentős területeire kiterjedt, sokféle etnikumot és vallási felekezetet magába foglaló Oszmán Birodalom (7/13. század – 1342/1924) arab tartományaiban a 10/16. század végétől a hanyatlás állapota következett be, így a gazdasági gyengülés és szétdarabolódás, a hivatali korrupció, társadalmi feszültségek, a központi kormányzat tényleges hatalmának csökkenése és a helyi előkelők előtérbe kerülése, akik azzal erősítették befolyásukat, hogy közvetlenül az európai hatalmakkal keresték a kapcsolatokat.

A Mediterráneumnak az Oszmán Birodalom által uralt délkeleti partvidékén fekvő Libanon hegyvidéki régiói szinte bevehetetlen természetes erődítményeket képeztek, ezért gyakorlatilag önállósággal rendelkeztek már szíriai mamlúk uralom időszaka (699/1300–922/1516) óta. A hegyvidéki földművelő törzsek, a maronita keresztények északon [Kisrawān] és a drúzok délen [aš-Šūf] vonakodtak közvetlen oszmán fennhatóság alá kerülni. Libanon földrajzi viszonyai hasonlítanak az olyan hegyvidéki vagy sivatagos területekre, mint Marokkó, a Szahara, Kelet-Arábia vagy Jemen, amelyek szintén nehezen megközelíthetőek voltak az oszmán hadsereg számára. Az ilyen területeken az oszmán központi kormányzat gyengülésével álta-

lában önálló rendszerek jöttek létre, amelyek élén helyi, arabul beszélő előkelők álltak. A libanoni Maʿn és Šihāb dinasztia az ilyenfajta elit jellegzetes képviselője volt.

A kutatásaink középpontjában álló Banū Maʿn Dél-Libanon Bejrúttól délre fekvő hegyvidéki területének [aš-Šūf] földbirtokos előkelőiből származó arab-drúz család volt. A Maʿn-fejedelmek a Buḥtūr családot váltották fel al-Ġarb vidékén, midőn az oszmán hatalom 922/1516-ban Szíriát elhódította a mamlúkoktól. A Maʿn családból származó Faḥ ad-Dīn fejedelem (megh. 950/1544) Libanon egyes részei felett részben önálló adófizetői, pontosabban adóbérlői [*multazim*] státust kapott Salīm szultántól (918/1512–926/1520), s ennek fejében arra is kötelezte magát, hogy visszatartja a hegylakókat a síkság falvainak fosztogatásaitól. Az Oszmán Birodalom hanyatlásával egyidejűleg a Maʿn-fejedelmek arra törekedtek, hogy kiterjesszék hatalmukat az egész hegyvidéki területre, majd pedig a karavánokat és a sík területek falvait fosztogatták. Faḥ ad-Dīnnak [II] (993/1585–1042/1634) szidóni [Šaydā], bejrúti és šafadi *sanġaq* kormányzójaként mintegy két évtized alatt sikerült aš-Šūf vidékét felölelő hagyományos családi birtokáról hatalmát kiterjesztenie al-Ġarb, al-Ġurd és Matn területére, valamint a partvidékre, a szomszédos helyi földbirtokosok így az északi Sayfā, a baʿlabakki Ḥarfūš és a Biqāʿ-völgyi Furayḥ család rovására, lényegében azokra a területekre, amelyek napjainkban Libanon részeit alkotják. A hegyvidék oltalmában, Bejrút és Szidón kikötőjére támaszkodva Faḥ ad-Dīn [II] ellenállt az oszmán szultánok rendelkezéseinek és egyidejűleg szoros kapcsolatokat ápolt francia kereskedőkkel, valamint itáliai diplomatákkal is. 1608-ban szövetséget kötött az itáliai Medici családdal, amely segítséget ígért neki szomszédaival szemben, ugyanakkor katonai támogatását kérte arra az esetre, ha az itáliaiak hadjáratot indítanának Jeruzsálem és Damaszkusz megszerzéséért. Egy oszmán büntető-hadjárat 992/1584-ben időlegesen megtörte a drúz dinasztia növekvő erejét, ámde 1590-től, Faḥ ad-Dīn [II] fejedelem [*amīr*] uralkodásának kezdetétől a család fokozatosan visszaszerezte hatalmát. A fejedelem zsoldosokat fogadott és 40.000 fős hadsereget hozott létre, valamint szövetséget kötött befolyásos, nem drúz, libanoni családokkal, így a Wādī t-Taymból származó, szunnita muszlim Šihāb családdal is.

Faḥ ad-Dīn [II] sikeres politikai tevékenysége nyomán, amely során megszerezte a Kisrawān-vidéki maroniták és Itáliában a toszkánai Medici hercegek támogatását, végül is hatalma alá vette Szíria területének legnagyobb részét, keleten egészen Palmiráig, északon pedig Anatólia határvidékéig. Erőteljes hódító politikája és európai kapcsolatai nyílt összeütközésbe sodorták az oszmán hatalommal, emiatt 1612-ben emigrációba kényszerült. Toszkánába ment, majd a hatalmi viszonyok számára kedvező alakulása nyomán 1618-ban visszatérhetett hazájába. Ekkor korábbi önálló politikáját folytatta, immár a térség oszmán kormányzójával szövetségben. Az

oszmán hatalom egy ideig megpróbálta mérsékelni Faḥ ad-Dīn [II] egyre növekvő hatalmát, majd 1029/1620 táján inkább a kiegyezés mellett döntött. Faḥ ad-Dīn uralma [II] 1033/1624–1043/1634 között jutott a csúcspontjára, amikor még a Damaszkusból induló évenkénti muszlim zarándokkaravánok vezetőjének [*amīr al-ḥaǧǧ*] kijelölése is az ő privilégiuma volt. De az Oszmán Birodalom és a Šafavidák uralta Irán közötti 1043/1634-es konfliktus közvetve ahhoz vezetett, hogy az oszmán hatalom végül is katonailag fellépett vele szemben, ami az ő vereségéhez, majd kivégzéséhez (1045/1636) vezetett. Ezt követően a Maʿn-fejedelmek elvesztették részben önálló státusukat az Oszmán Birodalomban.

Faḥ ad-Dīn [II] közel három évtizedes uralkodása során igyekezett hatalmának erős gazdasági alapot biztosítani. A fejedelemség virágzó nemzetközi kereskedelmének alapja a Libanon-hegység falvaiban meghonosított selyemgyártás volt, ami a hegylakóknak, olykor egész falvaknak általános jólétet biztosított. A fejedelem meg akarta szilárdítani a selyemipart a térségben, ezért szorgalmazta az eperfák ültetését, továbbá helyreállította Bejrút és Szidón régi kikötőit, hogy előmozdítsa az Európával folytatott kereskedelmet. Mezőgazdaság- és kereskedelemfejlesztő intézkedései fejedelemsége növekvő bevételeit szolgálták. Többek között ezen gazdasági változások következtében megindult a maronita parasztok elvándorlása az északi hegyvidékről a déli hegyvidékre, Bejrútba és környékére, ahol továbbra is földműveléssel foglalkoztak, vagy kereskedelmi tevékenységbe kezdtek.

Faḥ ad-Dīn [II] politikájának sikeressége tetterős személyiségeivel, valamint a hanyatló oszmán államiság tehetetlenségével magyarázható. Ismeretes ugyanakkor, hogy a birodalom túróképessége és engedékenysége általában addig tartott, amíg pártfogoltjai teljesítették az esedékes adófizetést, és a hűségnyilatkozatban foglaltaknak megfelelően viselkedtek. Ez alapvető sajátossága volt az Oszmánok évszázados hatalmának. Faḥ ad-Dīn uralmának tartóssága és gazdasági sikerei azon a biztonságon alapultak, amelyet a vidék számára nyújtani tudott azzal, hogy a földbirtokosok és klienseik patriarchális kapcsolatának működését, a drúzok, keresztények és muszlimok közötti vallási türelmet, egyenrangú egymásmellettélésüket a gyakorlatban fenntartotta. Különösen a drúzok és a maronita keresztények közötti szövetséget támogatta, ami lényegében az Oszmán Birodalmon belül e térség önállóságának a biztosítója volt. Kétségtelen, hogy a drúz-maronita együttműködés Faḥ ad-Dīn [II] által kialakított hagyománya a későbbiekben olyan meghatározó tényező lett a libanoni nemzeti önazonosság formálódásában, hogy a libanoniak – ha kissé anakronisztikusan is – őt tekintik modern államiságuk megalapítójának.

Doktori dolgozatunkban a fentiekben összefoglalt gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat felmutató időszak, az oszmán birodalmi hanyatlás, a részben ön-

álló területek létrejöttének összefüggéseit elemezzük a korabeli Libanon vonatkozásában, a kérdéskörben publikált kutatási eredmények újraértelmezésével, rendszerezésével, a helyi források és más arab kútfők bevonásával, a szociolingvisztika módszereit is alkalmazva.

2

A KUTATÁS TÖRTÉNETE, FŐBB PROBLÉMÁI ÉS FORRÁSAI

A Libanon történetének utolsó három évszázadára vonatkozó történeti források a Közel-Kelet más arab régióihoz viszonyítva rendkívül bőségesek és történeti nézőpontjukat tekintve igen értékesek. A történetírás virágzása és mesterségbeli magas színvonala egyrészt a térség jó arab tudással rendelkező írástudó rétege kifejlődésének és a történetírás iránti intellektuális érdeklődésének, másrészt a rendelkezésre álló tényanyag elérhetőségének köszönhető.

Az újkori libanoni történetírók egyik jelentős csoportját azok a maronita és görög katolikus egyházi személyiségek alkották, akik Rómában szereztek műveltséget és érdeklődésük elsődlegesen saját vallási közösségük történetére irányult. Ők olyan időszakban alkottak, amikor felekezetük egyben politikai közösség is volt. Ekképpen nem csupán arról írtak, hogy elődeik miként védelmezték meg hitüket, hanem arról is, miként őrizték meg önállóságukat Észak-Libanon hegyvölgyeiben a környező területek muszlim uralkodóival szemben és teremttették meg ily módon önálló, bár törékeny politikai létüket.

Az ebben a szellemiségben munkálkodó maronita egyházi történetírók között a legjelentősebb Isṭifān ad-Duwayhī (megh. 1704) pátriárka, aki számos történeti munkát készített, közöttük egy világtörténeti munkát¹, amely egyik legfontosabb forrásunk. Munkájában a rendelkezésére álló források széles körére támaszkodik és meg is nevezi azokat, közöttük korábbi történetírókat, így Ibn Sibāṭ al-Ġarbīt (megh. 929/1523) vagy al-Ḥalidī aṣ-Ṣafadīt (1033/1624). Felhasználja a maronita egyházi évkönyvek feljegyzéseit és a Vatikán archivumának anyagait is.

¹ *Tārīḥ al-azmina*, ed. F. Tawtal al-Yasūʿī, Beirut 1951; ed. B. Faḥd, Beirut 1976.

Amikor a helyi történeti fejleményekről ír, főként Észak-Libanon eseményeiről és jórészt arról az időszakról szól, midőn észak és dél még nem volt politikai egységben. Délen főként a drúz családok uralkodtak, északon pedig részint a helybéli maronita előljárók [*muqaddam*], részint olyan muszlim főurak kormányoztak, akiket a mamlúk, majd az oszmán uralkodók azért helyeztek oda, hogy szemmel tartsák a térség népességét, amelynek a birodalom központja iránti elkötelezettsége bizonytalan volt. Azután a 16. század végén és a 17. század elején az egész hegyvidéket egyesítette a drúz Ma'n család. Faḥ ad-Dīn [II] (993/1585–1042/1634) uralkodásának idejétől fogva a Libanoni-hegyvidéket két évszázadon át örökletes fejedelemségként kormányozták a drúz Ma'n család fejedelmei 1108/1697-ig, majd a muszlim Šihāb család fejedelmei 1257/1841-ig. Ezek a fejedelmek hatalmukat elvben Szidón [Šaydā] és Tripoli oszmán kormányzójától eredeztették, aki évenként felruházta őket az egész hegyvidék adóbérlői [*multazim*] jogaival, de ők valójában önállóak voltak, és a drúz, maronita, szerényebb mértékben pedig a földbirtok-joggal rendelkező muszlim nagycsaládok hierarchiáján keresztül kormányoztak, akikre ráruházták az adóbegyűjtés jogát.

Ezen hatalmi keretek között alakult ki az a politikai rendszer, amely bizonyos mértékig egészen a közelmúltig eltartott: az uralkodó küzdött önrendelkezése fenntartásáért a külső beavatkozással szemben, valamint hatalmáért a nagy családok becsvágya és erői ellenében. Igyekezett felszámolni a drúz, illetve maronita nagycsaládok szövetségi rendszereit, amelyek versengtek egymással a földért és a politikai befolyásért. Az általa érvényesített vallási tolerancia elfedte a vallási feszültségeket, amelyeket jelentős politikai és társadalmi változások a felszínre hozhattak. A keresztény szellemi fölényt a drúzok politikai és társadalmi túlsúlya tartotta egyensúlyban. Szíria török helytartói szakadatlanul küzdöttek, hogy rákényszerítsék felügyeletüket a térségre, ami később az európai nagyhatalmak beavatkozását vonta magával.

E politikai rendszer fejleményei iránti helyi érdeklődés jelentős mértékben járult hozzá egy autochthon historiográfia létrejöttéhez is. A 18. században jelent egy új társadalmi réteg, amely szoros kapcsolatba került az új politikai rendszerrel, egyben képes volt a történetírásra is. Ezt elsősorban a keresztény tudós- és írnok-családok tagjai alkották. Ők főként világi személyek voltak, akik missziós iskolákban, illetőleg görög katolikus szemináriumokban tanultak, muszlim tanítómesterektől pedig elsajátították az arab nyelv ismeretét. Arab nyelvtudásuk okán azután a helyi fejedelmek hivatalnokként és ügyintézőként alkalmazták őket. A század végére az írástudók ezen csoportja újfajta történeti munkákat készített, sokkal inkább világi és politikai jellegűeket, amelyekben főként a

politikai hatalomért folytatott küzdelemre összpontosított, igyekezvén a politika alakulását, alkalmazását nem csupán leírni, hanem meg is magyarázni, anélkül azonban, hogy az adott fejedelem nézőpontjával azonosult volna.

Ezeknek a világi történeti munkáknak többségét olyan egyházi személyiségek vagy hivatalnokok készítették, akik a Šihāb-fejedelmek szolgálatában állottak, vagy elkötelezettek voltak érdekeik iránt. Ámde az ilyen jellegű történeti munkák közül a legfontosabbat az uralkodó család egyik tagja írta, mégpedig Amīr Ḥaydar Aḥmad aš-Šihābī (megh. 1251/1835), aki unokatestvére volt Bašīr[II] aš-Šihābī-nak (1203/1788–1256/1840). Ḥaydar a család azon ágához tartozott, amely a 18. század második felében az iszlámról áttért a maronita kereszténységre. Ḥaydar háromrészes történeti művének² első részében adja közre a térség muszlim meghódításától a Maʿn-dinasztia kihalásáig (1108/1697) történt eseményeket. Bár nem hivatkozik forrásaira, az említett időszakra vonatkozóan a korábbi jelentős muszlim krónikaírók, néhány európai, főként keresztes történetíró, valamint korai libanoni krónikás műveit használta. A későbbi időkről adott tudósításában ugyan csak felhasználta a korábbi történeti munkákat, de emellett számos, a rendelkezésre álló hivatalos dokumentumot is megőrzött. Írása legfontosabb részét ugyanakkor saját és mások megfigyelései alkotják, bennük a közösségi emlékezetnek azon szóbeli hagyományai, amelyek e térség vidéki közösségeiben több nemzedékre visszanyúlva éltek. Munkája fő témája a Šihāb-fejedelmek politikája. Mint-hogy ő a fejedelmi család tagja volt, krónikája nem egy hivatalnok, hanem a politikát formáló, és döntéseket hozó személyiség nézőpontját mutatja.

Azok közül, akik Ḥaydarral szorosan együttműködtek és hozzáférhettek ugyanazokhoz a forrásanyagokhoz és kiemelkedő történeti munkát alkottak, meg kell említenünk ṭannūs aš-Šidyāqot (megh. 1277/1861), aki nagyszabású kézikönyvet³ készített a libanoni előkelő családokról. A három részből álló munka egyenként foglalkozik Libanon földrajzi viszonyaival, a nagy családok genealógiájával és történetével, valamint a kortárs eseményekkel. A szerző közreadja a felhasznált források listját, amelyek között korábbi krónikák, a drúz sejkek és mások visszaemlékezései, hivatalos dokumentumok, saját feljegyzései is ott vannak. Részletes tudósítást ad az egyes családok eredetéről, felemelkedéséről, amely máshol csupán szétszórtan fellelhető adatokon alapszik. Munkája középpontjában mégsem az uralkodó családok állnak, hanem Libanon mint közösség, minthogy a térséget nem csupán egy-egy fejedelmi család által uralt, ámde egységesült

² *al-Ġurar al-ḥisān fī aḥbār abnāʾ az-zamān.*, ed. N. Muḡabgab, Cairo 1900.

³ *Aḥbār al-aʿyān fī Ġabal Lubnān.* ed. F. A. al-Bustānī, Beirut 1970.

területnek tekinti, hanem saját hatalmi érdekkörrel rendelkező családok rendszerét látja benne, amelyek bonyolult egyensúlyban vannak egymással. Ezeknek a családoknak a tekintélye, akár drúz, maronita, szunnita vagy síita muszlim vallásúak voltak is, inkább területi hatalmukból semmint vallási elkötelezettségükből fakadt, és közös érdekelttségük olyan egységet teremtett Libanonban, amely felülírta vallási nézeteltéréseiket.

A befolyásos családokról készült művek mellett születtek még olyan munkák is, amelyek egy-egy város, vagy régió történetét örökítik meg.⁴ Ezen lokális krónikák közül a legjelentősebbet ʿĪsā Iskandar al-Maʿlūf írta szülővárosáról, Zahláról.⁵ Al-Maʿlūf egyébként egész élete során gyűjtötte az anyagot egy nagyszabású, Libanon és a közel-keleti családok történetét tárgyaló, összefoglaló jellegű műhöz, amelyet teljes egészében mind a mai napig nem adtak ki. E munka egyes részei önállóan már megjelentek, így például saját familiája, a Maʿlūf család története,⁶ amely a családi események feljegyzésén túlmenően rendkívül gazdag ismeretanyagot ad közre a terület történetére vonatkozóan is. A hatalmas Maʿlūf család sok tagot számlált, akik sokfelé szóródtak szét a térségben. Ekképpen a szerző számos hasznos ismeretet közöl az egyes családtagok életpályájának kiegészítéseként. A család Hawrānból ered, s ekképpen alaposan tájékozódhatunk a tartomány történetéről. Al-Maʿlūf írása rendkívül gazdag forrásanyagokban, felhasználja a felkutatott, régi krónikák híradásait, a kolostori okmányokat, és feljegyzi a helyi szóbeli hagyományokat is.

A 19. század folyamán az arab területek lakossága felismerte azt, hogy közös sérelmei vannak az idegenekkel szemben. Az emberek kezdetben nem mint az ›arab nemzet‹, hanem sokkal inkább tradicionális, főleg pedig vallási közösségek tagjaiként élték meg ezeket a sérelmeket. Az idő múlásával azonban az önazonosság hagyományos közösségeit [*millet*] néhány értelmiségi már nem találta alkalmasnak az önkifejlesztés és önvédelem céljaira, és mind többen megfogalmazták a ›nemzet‹ eszméjét. Az ebben a szellemiségben készült történeti munkák olyan közösség képét mutatják fel, amely egy-egy arabok-lakta területen régi időkre visszanyúló történeti hagyományokkal rendelkezik. Libanonban ezt az új történeti gondolkodást a terület népességének hajdani egysége és boldogulása, illetve időnkénti hanyatlása foglalkoztatta. Ennek feltárásához szükség volt a hajdani Libanoni Fejedelemség történe-

⁴ A jelentősebbek: az-Zayn, ʿĀ., *Tārīḥ Ṣaydā*, Sidon 1913; ṭannūs al-Ḥattūnī, M., *Nabḍa tāriḥiyya fil-muqātaʿat al-Kasrawāniyya*, Beirut 1884.

⁵ *Tārīḥ madīnat Zahla*. Zahle 1912.

⁶ *Dawānī l-quṭūf fī tāriḥ Banī l-Maʿlūf*. Beirut 1907-8, Damascus 2003².

tének tanulmányozására, intézményeinek elemzésére, különösen pedig azoknak az időszakoknak az alapos vizsgálatára, amikor Libanon valóban egységet és sajátos arculatot mutatott fel történelme során. Ez elsősorban a két nagy fejedelem, Faḥr ad-Dīn [II] 17. századi és Bašīr [II] 19. századi uralkodásának időszakát jellemezte.

Ezen új szellemiségű írások Faḥr ad-Dīn korszakára vonatkozóan mint alapvető forrásra elsősorban Aḥmad al-Ḥalidī aṣ-Ṣafadī (megh. 1033/1624) művére⁷ támaszkodnak, amelyet 1936-ban adtak ki. Ugyanebben az időben P. Carali [Bulūs Qara'li] a firenzei Medici Archivum és a Vatikáni Archivum dokumentumainak felhasználásával nagyszabású munkát készített e korszakról⁸. A forrásanyagok kiadását önálló kötetben terjedelmes történeti bevezetővel egészíti ki, amelyben megrajzolja Faḥr ad-Dīn politikus-portróját, sokoldalúan elemzi politikai tevékenységét, és lényegében úgy mutatja be őt, mint messzire tekintő hazafit, aki lefektette Libanon önállóságának alapjait. A már említett 'Īsā Iskandar al-Ma'ūf ugyancsak írt egy önálló munkát Faḥr ad-Dīn [II] fejedelemeről, amelyben nagyra értékeli személyiségét és küzdelmét a függetlenségért, a területi gyarapodásért és az ország művelődésének előmozdításáért.⁹

A Libanoni Fejedelemség a térségbe érkezett európai, illetőleg keresztény misszionáriusok, diplomaták, utazók, üzletemberek, figyemét is felkeltette. Írásaik, útibeszámolóik, krónikáik figyelemre méltó részleteket közölnek a fejedelemségben szerzett benyomásaikról, azokról a történeti, vallási és népi hagyományokról, amelyek a helybéliektől jutottak a tudomásukra. Ezek közül meg kell említenünk Charles Churchill munkáit, aki hivatali és családi kapcsolatai révén hosszú időt töltött Libanonban, és házassága által szoros kapcsolatba került a Šihāb csa-láddal, valamint drúz előkelőkkel is. Írásaiban a Ma'nī és Šihābī fejedelmeket a független és önálló Libanon megteremtőiként mutatja be¹⁰.

A modern szerzők között egyesek Libanon viszonylagos különállását, míg mások a környező világgal való szoros kapcsolatát hangsúlyozzák. Azok között, akik az utóbbi nézetet képviselik, megemlítendő Michael Chelebi, aki megírta Faḥr ad-Dīn [II] életrajzát¹¹ és Libanon történetét az őt követő fejedelmek uralkodásának időszakában. Elismeréssel szól a fejedelmekről, akik megteremtették

⁷ al-Ḥalidī aṣ-Ṣafadī, A., *Lubnān fī 'ahd al-amīr Faḥr ad-Dīn al-Ma'nī at-tānī*. ed. A. Rustum – F. A. al-Bustānī, Beirut 1969, 1985².

⁸ Carali, P., *Fakhr ad-Dīn II Principe del Libano e la Corte di Toscana (1605-1635)*. Roma, 1936-38.

⁹ al-Ma'ūf, 'I., *Tārīḥ al-amīr Faḥr ad-Dīn al-Ma'nī at-tānī*. ed. R. al-Ma'ūf, Beirut 1934, 1966².

¹⁰ Churchill, Ch., *Mount Lebanon*. London 1853; uő, *Druzes and Maronithes under Turkish Rule*. London 1862

¹¹ *Fakhr al-Din II Ma'an Prince du Liban*. Beirut 1946.

Libanonban a jól működő közigazgatást, gyakorolták a vallási türelem erényét, és akiknek az uralma alatt ily módon a 17. és 18 században a keresztény kultúra is virágzott. A modern Libanon történetírói között figyelemre méltó helyet foglal el ‘Ādil Ismā‘īl, aki bár jómagam nem keresztény, írásaiban mégis a keresztény közösségek fennmaradásának, szellemi szabadságuk megőrzésének, valamint az eltérő hitvallású felekezetek békés egymásmellett élésének fontosságát hangsúlyozza. Többkötetes történeti művének első részében Libanon Fakhr ad-Dīn [II] uralkodása alatti történetét írta meg.¹² A korábbi krónikások, így ad-Duwayhī, aṣ-Ṣafadī, aš-Šihāb és aš-Šidyāq tanulmányozásán túl, miként P. Carali, ő is igyekszik írásának a kortárs dokumentumok felhasználásával szilárdabb történeti alapot teremteni. Míg P. Carali elsősorban az olasz forrásokat kutatta fel, addig ‘Ādil Ismā‘īl a párizsi Nemzeti Archivumban, a külügyminisztériumban és a Marseilles-i kereskedelmi archivumban gyűjtött anyagot.

Még két igen jelentős kiadványról kell szólnunk, amelyek az oszmán korban született hivatalos okmányokat tesznek hozzáférhetővé. Ezek különös jelentőséggel bírnak, minthogy betekintést nyújtanak a birodalom tartományi szintű kormányzásának ügymenetébe, valamint a térség egykorú gazdasági, valamint társadalmi életébe, egyúttal ada-taikkal az időszak történéseit is kézzelfoghatóbbá teszik az utókor számára. Abū Ḥusayn kutatómunkája nyomán hozzáférhetővé váltak az Oszmán Birodalomnak az *Umur-i Mühimme Defter*iben [Fontos Közügyek Nyilvántartásában] őrzött, Libanonra és a drúz emirátusra vonatkozó 16-17. századi kancelláriai lajstromai.¹³ Japán tudósok egy csoportja pedig közreadta Damaszkusz-tartomány adóbérlőinek lajstromát az 1025/1616–1044/1635 közötti időszakban, amely rögzíti az adóbérletek helyszíneit, különböző változatait és kedvezményezettjeit Damaszkusz városában és a szomszédságában, valamint azokat a feltételeket és eljárásokat, amelyek révén az adóbérleti jogok akkoriban megszerezhetők voltak.¹⁴

3

A KUTATÁS FŐBB EREDMÉNYEI

¹² *Lebanon au temps de Fakhr al-Din II (1590–1633)*. Paris 1955.

¹³ *Lebanon and the Druze Emirate in the Ottoman Chancery Documents (1546-1711)*. London 2004.

¹⁴ *Tax Farm Register of Damascus Province in the 17th Century: Archival and Historical Studies*. Ed. Nagata Yuzo, Miura Toru, Shimizu Yasuhisa. Tokyo 2006.

A török hódítás (1516) után Libanon csaknem megközelíthetetlen hegyvidéki régiójának lakói felett a hatalmat az oszmán szultán nevében Damaszkusz és a szíriai síkvidék helytartói [*wālī*] gyakorolták, de ez a fennhatóság többnyire az adók begyűjtésére és azokra az erőfeszítésekre korlátozódott, hogy a hegyvidékieket viszsztatartsák a sík területek és a térség nagyvárosait összekötő útvonalak elleni támadásoktól.

A Libanon-hegyvidék zömmel földművelő közösségei vezetőik [e.sz. *muqaddam*] örökletes dinasztiáinak fősege alatt éltek, akik a központi hatalom megbízottjaiként az adóbegyűjtés tevékenységét is végezték. Ezeknek a törzsi vagy családi vezetőknek a hatalma azonban helyi eredetű volt és a külső főhatalom azt csupán megerősítette. Ezeknek a helyi vezetőknek egyike-másika időről-időre megszerezte a főhatalmat a többi vezető család felett, és ez a fejlemény az oszmán fennhatóság időszakában feszültségeket okozott egyrészt a szultánnal, másrészt a birodalom helyi meghatalmazottjával, a damaszkuszi helytartóval fenntartott kapcsolatokban. Maguk a térség lakói vallásilag és etnikailag igen eltértek egymástól. A Libanon-hegyvidék legészakibb területein, Kisrawān vidékén maronita keresztény parasztok éltek, al-Ġarb és aš-Šūf déli régiójában pedig főként drúz vallású harcias földművelők laktak. A térség lakóit megosztó legfőbb ellentét politikai jellegű volt, és Szíria muszlim meghódítása korai időszakának északi [*qaysī*] és déli [*kalbī* vagy *yamanī*] arab törzsi ellentéteire vezethető vissza.

A Libanon-hegyvidék dolgozatunk középpontjában álló drúz Maʿn-családja a 6/12. század elején telepedett le a térségben, és a közösségek politikai szembenállásában a qaysita csoportosuláshoz tartozott. Az oszmán hódítás időszakában a család vezetője, Faḥ ad-Dīn Damaszkusznál behódolt Salīm szultánnak, aki a ›szárazföld fejedelme‹ [*sulṭān al-barr*] címet adományozta neki, miként a térség más jelentős törzsfőnökeinek is. A Libanon-hegyvidék törzsi, etnikai vezetői megőrizhették korábbi viszonylagos önállóságukat a birodalmi központnak fizetett rendszeres adók fejében, amíg helyi viszálykodásaik nem fenyegették Szíria-tartomány fő útvonalainak és városainak nyugalma. Az oszmán hatóságok és a Libanon-hegyvidék családi vezetőinek békés kapcsolatai 992/1584-ben megszakadtak, amikor egy Egyiptomból a birodalom központjába tartó adóbevétel-szállítmányt libanoni területen Ġūn ʿAkkār-nál kiraboltak. Az egyiptomi oszmán helytartó által vezetett büntető hadjárat súlyos pusztítást végzett aš-Šūf drúz lakossága körében és a Maʿn család akkori vezetője, Qurqumās hadúr elhunytához vezetett.

A Maʿn család uralmát Qurqumās fiának, Faḥ ad-Dīnnak [II] 998/1590-től sikerült helyreállítania, aki a Libanon-hegyvidék és a környező területek felett vitathatatlan főiséget szerzett. Ebben a törekvésében fő szövetségese a térség másik befolyásos családja, a Wādī t-Taym vidékén élő szunnita Šihāb-család volt.

Kutatásaink során megállapítottuk, hogy Faḥ ad-Dīn [II] elsődleges szándéka az volt, hogy hatalmát aš-Šūf térségéből Kisrawān és Észak-Libanon partvidékére kiterjessze. Ez a törekvés a Maʿn-fejedelmet hosszan tartó háborúskodásba vitte a kurd eredetű muszlim Sayfā család vezetőjével, Yūsuf Sayfával, akit a szultán 987/1579-ben Tripoli kormányzójává nevezett ki, s aki a rivális jemenita csoportosuláshoz tartozott.

Faḥ ad-Dīn [II] további célja az volt, hogy befolyását kiterjessze a Libanon-hegyvidéken túli másik felvidék térségére, Ḥawrān, ʿAḡlūn és Nābulus vidékére. Ez a hatalmi törekvése közvetlen kihívást jelentett Damaszkusz oszmán kormányzóival szemben. Különösen Ḥawrān és ʿAḡlūn feletti főisége tűnt veszélyesnek a területen áthaladó ḥiḡāzi zarándokútvonal miatt. A drúz fejedelem hosszú időn át az oszmán hatóságok különösebb ellenlépése nélkül folytathatta terjeszkedő politikáját, mint-hogy igen jól kihasználta az oszmán főhivatalnokok pénzéhségét, egymás közötti nézeteltéréseit a szultán udvarában lévő ügynökei révén, valamint esetenként hatalmas vesztegetési pénzek kifizetése segítségével.

Ilyen körülmények között történt, hogy Faḥ ad-Dīn szövetséget kötött ʿAlī Ġānbulāddal [ĠunblāṬ], Kilis környéke kurd törzsi vezetőjével, aki oszmán megerősítés nélkül volt Aleppó kormányzója, és emiatt háborúba keveredett Yūsuf Sayfával, Faḥ ad-Dīn legfőbb ellenfelével, aki az oszmán központi kormányzat megbízásából lépett fel ellene. A központi és helyi haderők súlyos összetűzéséből a drúz fejedelem szövetségese veresége ellenére büntetlenül került ki, miután sietve békét kötött az oszmán hatóságokkal, de a Maʿn család és a Sayfā család közötti lokális ellentétek tovább mélyültek.

1022/1613-ban a Faḥ ad-Dīn [II] által Ḥawrān és ʿAḡlūn vidékén végrehajtott erőszakos közigazgatási intézkedések és az ezt követő fegyveres összeütközés már nem csupán helyi ellenfeleit veszélyeztették, hanem a damaszkuszi helytartó számára is olyan fenyegetést jelentettek, amelynek híre a szultán udvarába is eljutott. Az új nagyvezír, Nāṣūḥ pasa a damaszkuszi helytartót, Ḥāfiẓ Aḥmad pasát küldte birodalmi sereg élén a térség egyensúlyát veszélyeztető drúz fejedelem ellen. Látván az oszmán katonai erők elsőprő fölényét, európai kapcsolatait kihasználva Faḥ ad-Dīn [II] összeütközés helyett családja néhány tagjával a toszkánai nagyherceg udvarába menekült.

A Maʿn család megtarthatta birtokát. Faḥ ad-Dīn fia, ʿAlī, valamint fivére, Yūnus megőrizték hatalmukat és képviselték a dinasztia érdekeit. Faḥ ad-Dīn [II] 5 évet töltött Európában, kezdetben II. Cosimo toszkánai nagyherceg vendégeként, majd Messinában a spanyol uralkodó pártfogoltjaként. Az idő múlásával az Oszmán Birodalomban a helyzet kedvezően változott számára, Nāṣūḥ pasa hivatalvesztése, Ḥāfiẓ Aḥmad pasa áthelyezése egyengette Faḥ ad-Dīn [II] hazatérésének útját. 1024/1615-ben a drúz fejedelem titokban, »villámlátogatás« során mérte fel a bel-politikai helyzetet a térségben, majd három évvel később amnesztiát kapott a birodalmi kormánytól, és véglegesen hazatérhetett Libanonba.

Hazatérvén Faḥ ad-Dīn [II] ott folytatta, ahol korábban abbahagyta. A Maʿn család ellenségeskedése is folytatódott a Sayfā családdal a térségbeli hegemoniáért. A drúz fejedelem helyzete kedvezően alakult, midőn 1031/1622-ben a birodalmi kormányzat az ő támogatottjainak adta Şafad, ʿAḡlūn és Nābulus adóbérleti jogát. Ebben az időben hatalma olyannyira kiterjedt és megerősödött, hogy Damaszkusz helytartója tőle kérte a mekkai zarándoklat megszervezésének anyagi támogatását. Faḥ ad-Dīn [II] az általa biztosított pénzügyi támogatásért azt kívánta, hogy a szíriai zarándokok vezetőjét [*amīr al-ḥaǧǧ*] ő jelölhesse ki. Korábban teljességgel elképzelhetetlen volt, hogy a zarándoklat lebonyolításában a drúz fejedelem ilyenfajta befolyást szerezzen.

Eközben sikerei nyomán ellenfelei is állandóan gyarapodtak. Miután összetűzésbe került a Biqāʿ vidéki Ḥarfūš család fejével, Yūnus al-Ḥarfūšsal, vereséget mért rá, s elragadta birtokaiból Qabb Ilyāst, ahonnan ellenőrzése alá vonhatta a Damaszkusz-Bejrút útvonalat, ellenfelei összefogtak vele szemben. A damaszkuszi helytartó, Muṣṭafā pasa szövetséget kötött Yūnus al-Ḥarfūšsal és Yūsuf Sayfával, hogy a drúz fejedelem hatalmi törekvéseinek véget vessenek. Faḥ ad-Dīnnek [II] sikerült a központi kormányzat beavatkozását hatalmas pénzösszek kifizetésével megakadályoznia. Ellene szövetkezett helyi ellenfeleit pedig az ʿAnḡar melletti ütközetben megverte (1034/1625). Maga Damaszkusz helytartója, Muṣṭafā pasa is fogságba esett. Miután ellenfele szabadon engedte, a kormányzó, elismerte Faḥ ad-Dīn [II] javadalmait, megerősítette őt Şafad, ʿAḡlūn, Nābulus birtokában, és megadta számára Ġazza adóbérleti jogát [*iltizām*].

1033/1624-ben elhunyt a drúz fejedelem legfőbb ellenfele, Yūsuf Sayfā. Ugyanabban az évben birodalmi rendeletben hivatalosan elismerték Faḥ ad-Dīn [II] főségét a Libanon-hegyvidék és a környező területek felett. Ekkor kapta meg, miként korábban nagyapja, a »szárazföld fejedelme« [*sulṭān al-barr*] címet, és lett a térség, ʿArab-

istān, azaz az oszmán hivatalnokok által igazgatott térségen kívüli törzsi területek fedelme, Aleppó vidékétől Jeruzsálem környékéig.

Az elkövetkező években a drúz fejedelem birtoka megerősítésével foglalkozott, várakat, erődítményeket épített és javított, s készülődött az elkerülhetetlen összeütközésre az Oszmán Birodalommal. Faḥ ad-Dīn [II] az ‘Anḡar melletti ütközet utáni évtizedben volt hatalma teljében, amely időszak egybeesett az oszmán kormányzás átmeneti hanyatlásával. Fejedelemségének felvirágzását előremutató gazdasági és katonapolitikai intézkedések egyaránt segítették.

A drúz fejedelem bukását, miként a Mamlúk Szultánátus megdöntését, a szunnita Oszmán Birodalom és a sí‘ita, šafavida Perzsia közötti nagyhatalmi küzdelemben bekövetkezett változások okozták. 1032/1623-ban a šafavida uralkodó, Šāh ‘Abbās (996/1588–1038/1629) elfoglalta Bagdadot, és az oszmán hatalom időközben megerősödve, IV. Murād szultán (1032/1623–1049/1640) a korábbi sikertelen kísérletek után folytatta a perzsák elleni háborút. Ebben a katonapolitikai összefüggésben a mind nagyobb önállóságra törekvő drúz fejedelem hegyi erődítményeivel, jól szervezett zsoldos hadseregével és az oszmán hatalom iránti bizonytalan elkötelezettségével kockázatot jelentett a birodalom biztonságára nézve.

Ekképpen 1044/1634-ben, miként már korábban 1022/1613-ban, a drúz fejedelem ellenfelei birodalmi és helyi szinten is megkapták a jóváhagyást a végső leszámolásra. Európai szövetségeseinek figyelmét a 30 éves háború (1618–1648) fejleményei kötötték le, ezért azután az európai támogatás elmaradt. A fejedelem ellenállása ismét reménytelen volt. Faḥ ad-Dīn fiát, ‘Alīt egy ütközetben ölték meg, magát a fejedelmet pedig hegyi rejtékhelyén vették őrizetbe, majd Isztambulba vitték. Egy ideig családtagjaival előkelő, és megbecsült túszként tartották fogva, de ellenfelei áskálódásának köszönhetően rövidesen kegyvesztett lett a szultán udvarában, és 1045/1635-ben kivégezték.

Kutatásaink során bebizonyosodott, hogy Faḥ ad-Dīnt a Libanon feletti dinasztikus hatalomra való törekvés és az ennek érdekében folytatott erőszakos politika állította szembe a térség rivális helyi hatalmasságaival, Damaszkusz oszmán helytartójával és végül magával az oszmán szultánnal. De miként P. M. HOLT is hangsúlyozza, az az egység, amelyre a drúz fejedelem törekedett és amelyet időlegesen elért a térségben, dinasztikus, nem pedig nemzeti jellegű volt.¹⁵

¹⁵ Holt, P.M. , *Egypt and the Fertile Crescent (1516–1922)*, London 1975, 115.

Fah ad-Dīn [II] kiterjedt hatalma a Libanon-hegyvidéken és a környező területeken 40.000 főt számláló, erős zsoldos hadseregére épült. Ennek fenntartásához, valamint a birodalmi udvarnak juttatott hatalmas vesztegetési pénzek biztosításához állandó és jelentős bevételekre volt szüksége. Ezeket területszerzéssel, a térség gazdasági erőforrásainak jobb kihasználásával, valamint a kereskedelem fejlesztésével biztosította. Ösztönözte az oliva és a szeder termesztését, a selyemhernyó tenyésztését, valamint a tengeri kereskedelem fejlesztése érdekében felújította Bejrút és Szidón lepusztult kikötőit.

A Ma'n-fejedelemség fő kereskedelmi partnere Toszkána volt, amellyel 1608-ban kereskedelmi egyezményt is kötött, de francia és velencei kereskedők is gyakran megfordultak kikötőiben. Toszkánából nem csupán kereskedők, hanem építészek, mérnökök, mezőgazdasági szakemberek is érkeztek a térségbe, akik segítettek a fejedelemség közműveinek kiépítésében, épületeket, utakat, kutakat építettek.

A Ma'n-fejedelemség virágzásában és jólétében a vallási tolerancia jelentős szerepet játszott. A délen, aš-Šūf-vidéken élő drúzok és az északon, Kisrawān területén lévő maronita keresztények egyaránt a szunnita muszlim Oszmán Birodalom vallási kisebbségeit alkották. A két vallási felekezet szoros kapcsolatba került egymással. A maronita parasztokat arra ösztönözték, hogy a déli területekre költözzenek, ahol azután részt vettek a térség mezőgazdaságának fejlesztésében, és ellensúlyozták a drúz családok befolyását. A maronita előkelők, különösen a ħazin-család tagjai, befolyásos tisztségekbe kerültek a fejedelemség irányításában. 1630-ban a hajdani szövetséges, 'Alī Ġānbulād leszármazottai és alattvalói áttelepedtek Aleppó környékéről a drúz területekre, és a Ġunblāṭ-család később jelentős befolyásra tett szert a térségben. Fah ad-Dīn [II] vallási türelmen alapuló politikájának fontos összetevője volt az európai keresztény misszionáriusok iránti szívélyes bánásmód. Letelepedhettek, kolostorokat, templomokat építhettek, s ehhez anyagi támogatást is kaptak a fejedelemtől.

Az oszmán birodalmi Fontos Döntések Nyilvántartásában [*Mühimme Defteri*] fennmaradt ›Damaszkusz-tartomány adóbérleti lajstroma‹ [*Šām Vilayeti Muqāṭa'a Defteri*]. Ezt a közelmúltban kiadták, s az 1025/1616–1044/1635 közötti feljegyzésekből kitűnik, hogy a Ma'n-fejedelmek adóbérleti szerződéseket eredetileg Šafad / Šaydā / Bayrūt, 'Aġlūn, Ġazza, Nābulus és Tadmur régióiban,

valamint a damaszkuszi régió alábbi körzeteiben kötöttek: Biqāʿ, aš-Šūf, al-Bayyāḍ, Hammāra, Baʿlabakk, Karak Nūḥ, Ḥawā és Šaʿrā.¹⁶

Miután 1027/1618-ban Faḥ ad-Dīn [II] visszatérhetett európai száműzetéséből, a dokumentumok tanúsága szerint a Šafad/Šaydā/Bayrūt-vidék bérleti szerződését 1030/1620-21-ben megújították a fejedelem fia, ʿAlī mint adóbérló nevében, aki akkoriban e régió kormányzói [*sanḡaq beyi*] hivatalát töltötte be.¹⁷ A szerződés magába foglalta Bejrūt környékét, valamint al-Ġurd, Matn, al-Ġarb, Šaḥḥār, Ġabal Kisrawān és Šūf Banī Maʿn vidékét. Kiterjedt még Szidón egész régiójára, benne ṭabariyya, ʿAkka, Ġirā, Bišāra és Šaqīf körzetére, valamint a damaszkuszi régió két körzetére: Ḥawlāra és Šaʿrāra. Ezekhez a területekhez a Maʿn család 1032/-1623-ban megszerezte az ʿAġlūn-régió adóbérleti jogát is. A Šafad / Šaydā / Bayrūt-terület volt Faḥ ad-Dīn [II] hatalmi szférájának központja.

A birodalmi dokumentumokból az is kiderül, hogy a Maʿn család az adóbérleti-jog megszerzése kapcsán nem csupán arra tett ígéretet, hogy szerződés szerinti összeget fizet a birodalmi pénzügyi hivatalnak a zarándoklat költségeinek fedezésére, hanem arra is kötelezettséget vállalt, hogy a kikötött összeget átutalja a központi kormányszatnak. SHIMIZU szerint a Maʿn családnak a bérleti szerződések megkötésében elért sikerei abban rejlettek, hogy elfogadta azt a kikötést, hogy növeljék a szerződésbe foglalt összeget, és a különbözetet átutalja a központi kormányszatnak.¹⁸

Amiként már említettük, 1033/1623-ban a drúz fejedelem csapatai súlyos vereséget mértek Muṣṭafā pasa damaszkuszi helytartó seregére a Biqāʿ felvidéken fekvő ʿAnġar településnél. Az ütközetben vereséget szenvedtek a Maʿn család ellenfelei, a térség más befolyásos előkelő családjai, így a Ḥarfūš és a Sayfā család, valamint a kurd Hamza janicsárparancsnok is. Az ezt követő időszak Faḥ ad-Dīn [II] hatalmának tetőpontját jelentette.

A birodalmi dokumentumok szerint az ʿAnġar melletti győzelem után szerezte meg Faḥ ad-Dīn [II] a Ġazza és Nābulus régió adóbérleti jogát. Emellett a Maʿn család kezébe került a Biqāʿ felvidék adóbegyűjtése is, amely terület ko-

¹⁶ Shimizu, Y., Practices of Tax Farming under the Ottoman Empire in Damascus Province, in *Tax Farm Register of Damascus Province in the 17th Century*. Nagata, Y., Miura, T., Shimizu, Y., [eds.], Tokyo 2006, 24.

¹⁷ Az 1028/1619. birodalmi rendelet [SVMD/139] Faḥ ad-Dīn [II] fejedelmet mint šafadi beyt, fiát, ʿAlīt, mint szidoni [Šaydā] beyt említi meg.

¹⁸ Shimizu, Practices of Tax Farming, 25.

rábban a Ḥarfūš család fő erődtítménye volt, és azt Faḥ ad-Dīn a bukásáig meg is tartotta. Az északi Biqāʿ vidékén Baʿlabakk és Karak Nūḥ az ʿanğari ütközet után még egy ideig a Ḥarfūš-család ellenőrzése alatt maradt, majd 1035/1624-5-ben a Maʿn család e két régióban is az adóbeszedés jogához jutott. Tripoli-tartományban [ṭarābulus aš-Šām], Tadmur, Ġubayl, Baṭrūn és Bišarra került adóbérletként a Maʿn család birtokába, azaz Damaszkusz-tartomány nagyobbik része.

4

A TÉMAKÖRBEN MEGJELENT FŐBB PUBLIKÁCIÓK

- 1./ A drúz vallási mozgalom sajátosságai,
Első Század internetes folyóirat. 2012.
- 2./ at-Tağazzuʿāt as-siyāsiyya fī Ġabal Lubnān,
[Politikai megosztottság a Libanon-hegységben]
The Arabist, 31/2012, pp. 53–66.
- 3./ A libanoni drúz közösség története a mamlúkok
előtti időszakban (11.–13. sz.),
Keletkutatás, 2013, [megjelenés alatt]
- 4./ A fátimida *ismāʿīliyya* és a drúz mozgalom kialakulásához
vezető történeti fejlemények
Arabisztikai Tanulmányok, 2/2013, [megjelenés alatt]